

Arven i landskabet

Et studie af det store brud i det danske landskabs udvikling (1780-1914) og vejen mod et bæredygtigt fremtidslandskab

Det danske landskab står overfor gennemgribende forandringer. Skov plantes, dræn fjernes og landbruget skal fylde mindre, mens biodiversitet og natur skal fylde mere. Den grønne trepartsaftale¹ fra 2024 med planer om, at 10% af Danmarks areal omlægges til ny natur, er det hidtil mest ambitiøse tiltag. På trods af kritiske røster opfattes det intensive landbrug stadig af mange som en selvfølgelig, traditionel og måske ligefrem naturlig del af et dansk landskab, men det er i et historisk perspektiv relativt nyt og hører moderniteten til. For at nuancere nutidens forståelse af det danske landskab undersøger *Arven i Landskabet* de store forandringer i det danske landskab i perioden 1780-1914, som skabte grundlaget for det, der blev nutidens højtydende, men ubæredygtige landskab.

Vi står ved et vendepunkt, der kan sammenlignes med situationen i slutningen af 1700-tallet. Dengang handlede det om at udvide landbruget på bekostning af naturen, mens det i dag går den modsatte vej. Ændringerne kom og kommer til at få store konsekvenser for danskerne, ikke mindst dem der er tæt på landskaberne. Det handler om det landskab, vi har arvet, og den arv vi giver videre til kommende generationer. Derfor er projektets centrale spørgsmål: Hvilken betydning havde de forandringer, der foregik i perioden 1780-1914, for de danske landskaber, og hvad var menneskets rolle i det?

Målet er at skabe dyb, forskningsbaseret viden om det danske landskab, der kan udfordre faste forestillinger og medvirke til at skabe innovative, robuste og folkeligt forankrede forandringer mod et bæredygtigt fremtidslandskab.

Baggrund

Løsningen på klima- og bæredygtighedskrisen kræver ikke blot teknologiske landvindinger, men også adfærds- og kulturændringer. Dette begynder med skabelsen af en bevidsthed om, at nutidens bæredygtighedskrise ikke er opstået af sig selv, men har historiske rødder. Her kan forskningen – særligt landskabshistorisk forskning – tydeliggøre menneskets rolle i udviklingen af det moderne landskab og dermed bæredygtighedskrisen, men også udpege potentielle løsninger med udgangspunkt i den historiske udvikling.²

Fra middelalderen til slutningen af 1700-tallet var det danske landskab i udpræget grad stabilt. Teknologisk og dyrkningsmæssigt skete ingen større ændringer, og det opdyrkede land udgjorde under 30% af landet. Bruddet begyndte under landboreformerne i de sidste årtier af 1700-tallet, hvor landbruget blev fundamentalt ændret fra dyrkningsfællesskab til individuel gårddrift. Forandringerne i landbruget førte et nyt landskab med sig. Den sparsommelige udnyttelse af lavenergilandskabets ressourcer og næringsstoffer blev afløst af modernitetens højenergilandskab, der byggede på tilførsel af ny energi og næring fra importerede eller kunstigt fabrikerede kilder. Andelen af agerland toppede med 67% omkring 1895. Herefter mere end modsvarede den smule, der kunne nyopdyrkes, den del, der blev udlagt til byer og infrastruktur.³

I Danmark kom udviklingen sent i gang i forhold til innovationscentrene i England, Nederlandene og Nordtyskland. Til gengæld blev både landboreformerne omkring år 1800, de efterfølgende nyopdyrkninger og overgangen til en animalsk-orienteret eksportproduktion i sidste del af 1800-tallet gennemført hurtigt og effektivt. Årsagerne til dette er flerartede, men det centrale er, at Danmark i et større perspektiv tog et voldsomt spring fra et mindre intensivt landbrugslandskab til det mest intensivt udnyttede landskabsområde i Europa.⁴

¹ <https://regeringen.dk/nyheder/2024/regeringen-og-parterne-i-groen-trepart-indgaar-historisk-aftale-om-et-groent-danmark/>

² Jessen 2021; Lohrum 2025; Dam et al. 2025

³ Levin & Normander 2008

⁴ EUROSTAT 2024

Dette spring kom med en pris. De traditionelle landbrugsmetoder og det gamle, varierede landskab gik tabt. De jyske heder, de østdanske græsningsoverdrev, vådbundsjord og samt blandingssskove er i dag stort set forsvundet ligesom til dels den gamle bondeviden, om hvordan landbruget fungerede uden tilførsel af kunstgødning fra fabrikker og kraftfoder fra andre verdensdele.

I dansk forskning savnes et sammenhængende, tværfagligt studie af det "store brud" i perioden 1780-1914, hvor landskabets udvikling ses i lyset af tiden før og efter. Der savnes også studier, der både behandler store nationale datasæt og zoomer helt ind på den enkelte bondes erfaringer og tanker om landskabets forandring. Det søger *Arven i Landskabet* at ændre.

Teoretisk grundlag og positionering

Projektet er landskabshistorisk funderet, i modsætning til landbrugshistorie som fokuserer på landbrugets vækst og ændringer.⁵ Udgangspunktet for dette projekt er landskabet som helhed, hvori mennesket indgår og spiller en væsentlig rolle ofte i form af landbrug og landbrugspraksisser. Men landskabet er også meget mere end landbrug – selv i Danmark.

At vende perspektivet fra landbrug til landskab er et forskningsperspektiv knæsat af bl.a. den britiske historikeren William G. Hoskins (1908-1992).⁶ Også den amerikanske kulturgeograf Carl O. Sauer (1889-1975) var væsentlig for udviklingen af landskabshistorie, og blandt nyere landskabshistorikere findes både geografer, historikere og flere andre fagligheder, fx Richard Muir, Theo Spek og Mats Widgren. Landskabsperspektivet åbner for at se og forstå vores verden fra en tiltrængt ny synsvinkel.⁷

Landskabshistorie er en bred disciplin og har da også været forsøgt underinddelt af flere teoretikere. Jeremy Burchardt opererer med en opdeling i 1) *material approach*, 2) *cultural approach* og 3) *phenomenological approach*.⁸ Ud fra hans opdeling falder dette projekt i nogen grad under den førstnævnte, omend vi vil argumentere for, at det både er svært og uhensigtsmæssigt ikke at inddrage dem alle tre i et vist omfang, når en af styrkerne ved den landskabshistoriske tilgang netop er bredden.

I en dansk kontekst er Bo Fritzboegers landskabshistoriske forskning i en kategori for sig selv, og hans brede og rumlige tilgang til landskabet i ikke mindst *Det åbne lands kulturhistorie - gennem 300 år* har inspireret dette projekt.⁹ I forholdt til den tværfaglige tilgang er projektet bl.a. inspireret af Per Grau Møllers og Erland Porsmoses arbejde med bygdebegrebet og deres fokus på de egnsmæssige forskelle¹⁰ samt af forskningsprojekterne *Foranderlige landskaber*¹¹ og *AGRAR2000*¹².

I en landskabshistorisk tilgang er historisk-geografi væsentlig, da udviklinger over tid ofte sker regionalt forskudt. For at forstå landskabsændringer, og hvorfor folk agerer forskelligt i forskellige egne, er det nødvendigt at inddrage både det fysiske landskab og kulturlandskabet i bredere forstand. Projektleder Peder Dam har tidligere, sammen med Johnny G.G. Jakobsen, demonstreret vigtigheden af denne tilgang i *Historisk-Geografisk Atlas*.¹³

Helt centralt i projektet er den tværfaglige tilgang, hvor landskabets ændringer ses ud fra såvel det fysiske udgangspunkt (fx jordbund, flora og fauna) såvel som menneskenes tilpasning til – og løbende ændringer af disse. Det er projektets bærende idé, at landskabshistorisk forskning beriges af samarbejdet mellem naturvidenskabelige og humanistiske forskere – ikke på trods af, men netop på grund af deres forskellige tilgange til fælles problemstillinger. Dette afspejles bl.a. i projektets to postdocs, hvis forskning omhandler landskabernes forandringer i 1800- og 1900-tallet. Lohrum har en statistisk og agrøkologisk tilgang, mens Jessen har en forvaltnings- og miljøhistorisk tilgang.¹⁴

⁵ Løgstrup 2015; Odgaard & Rømer 2009; Møller et al. 2002

⁶ Særligt Hoskins 1955

⁷ Fx Wei et al. 2021; Muir 2004; Spek 2017

⁸ Burchardt 2024

⁹ Fritzboeger 2009

¹⁰ Møller & Porsmose 1997

¹¹ Møller et al. 2002

¹² Odgaard & Rømer 2009

¹³ Dam & Jakobsen 2008: 10-55

¹⁴ Jessen 2021; Lohrum 2025

Ved at demonstrere potentialet i den tværfaglige tilgang vil *Arven i Landskabet* sætte en ny standard for landskabshistoriske studier både herhjemme og internationalt. På europæisk plan står landbruget og landskabsforvaltningen overfor mange af de samme problematikker som i Danmark. Nutidens omlægninger af landbrugspraksisser er internationalt afhængige, og projektets tilgang, metoder og resultater vil derfor også have interesse for europæiske historikere og praktikere.

Forskningsspørgsmål og -design

Projektets overordnede problemstilling kan brydes ned i en række specifikke spørgsmål, der undersøges igennem tre forbundne arbejdsopgaver.

- *Hvad drev transformationen af det danske landskab mellem 1780-1914?*
- *Hvordan forandrede landskaberne sig?*
- *Hvorfor forløb udviklingen forskelligt på tværs af landet?*
- *Hvordan reagerede samtiden og havde disse reaktioner en betydning for landskabernes forandring?*
- *Hvordan kan denne viden bidrage til nutidens forandringsproces?*

Arbejdsopgaverne behandler spørgsmålene på hver sin skala (Fig. 1). AP1 arbejder på en national/europæisk skala, AP2 på den lokale skala og AP3 på individniveau. Arbejdsopgaverne supplerer hinanden ved, at resultaterne fra AP2 bidrager med dybde og eksempler til den nationale analyse i AP1, mens AP3 tager højde for individets rolle i landskabsudviklingen. Individene i AP3 findes alle inden for de udvalgte områder i AP2 (Fig. 2). Dermed er der både bredde (overblik over variationerne) og dybde (særligt illustrative eksempler) i projektet.

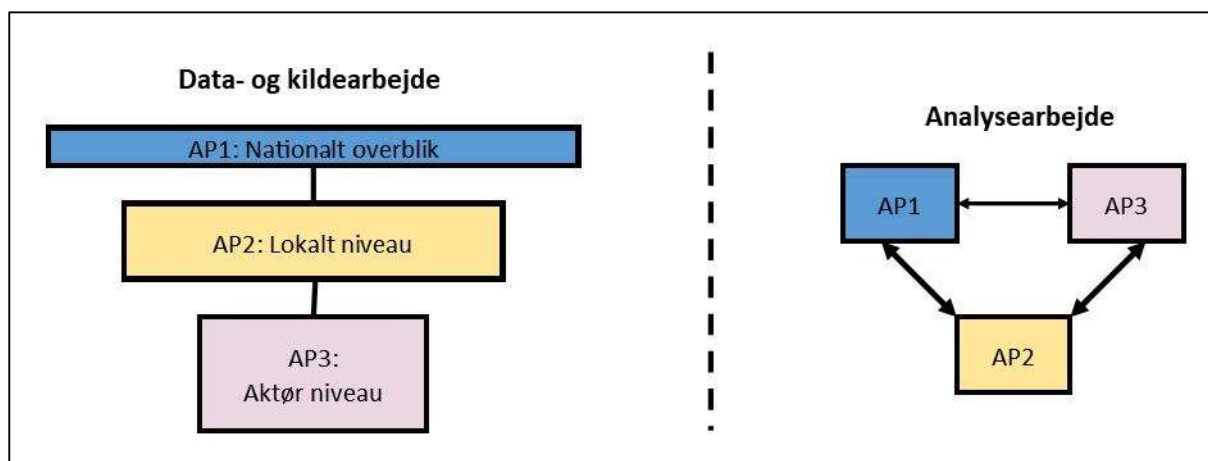

Fig. 1: Illustration af arbejdsopgavernes indbyrdes sammenhæng, hvor AP1 har mest bredde, mens AP3 har mest dybde. I analysearbejdet vil dataene fra AP2 være et centralt samlingspunkt for hele projektet.

AP1) Nationalt overblik og europæisk udsyn på landskabets transformation

De seneste årtier er der foretaget store landskabshistoriske dataindsamlinger og kortdigitaliseringer,¹⁵ der muliggør visualisering af opdyrkingen og landskabsforandringens forløb før, under og lige efter 1800-tallet. I AP1 analyseres de markante geografiske forskelle og forskellene i nyopdyrkningernes hastigheder. Konkret analyseres ca. 2.000 sognes arealanvendelser over tid. Udviklingen sættes i europæisk perspektiv for at undersøge, hvorfor udviklingen kom sent til Danmark, og hvordan den kunne gennemføres så effektivt. På baggrund af det nationale overblik og det europæiske udsyn diskuteres paralleller og forskelle ved ændringerne 1780-1914 og de ændringer, som vi står over for i dag. Derved bidrager til den aktuelle debat og arbejdet med bæredygtig forandring igennem at udpege mulige løsninger med afsæt i den historiske udvikling.

¹⁵ Lohrum 2025; Dam 2005; Dam 2022; Møller 2021; Odgaard & Rømer 2009; Rømer 2004

AP2) En rejse gennem lokale landskaber

AP2 går et spadestik dybere ved at nærstudere udviklingen i 14 udvalgte lokalområder. Lokaliteterne er ikke jævnt fordelt over landet, men udvalgt ud fra en række kriterier 1) repræsentation af forskellige landskabstyper (såkaldte bygdetyper¹⁶ som f.eks. ager, hede, skov og vådbundsområder), 2) ønske om særligt fyldestgørende kildesituationer (herunder bonde dagbøger og lokaliteter fra Den Fynske Landsby) og 3) ønske om sammenhæng med AP3.

Konkret digitaliseres en serie historiske kort fra perioden 1780-1914, og der skabes detaljerede tematiske kort over de 14 områder for en række centrale år. Sammenholdt med resultaterne fra AP1, skal skriftlige og statistiske kilder diskuteres i forhold til i hvor høj grad udviklingen skyldes landskabernes forskellige muligheder eller bøndernes forskellige tilgange til landskabet og deres reaktion på forandringerne.

Studiet af datidens lokale udvikling sammenlignes med de lokale naturprojekter, der i skrivende stund er ved at blive udpeget i forbindelse med Den Grønne Trepert. Derigennem skal AP2 bidrage med inspiration og et mere kvalificeret grundlag til de udpegninger, der ligger i regi af Den Grønne Trepert fremadrettet.

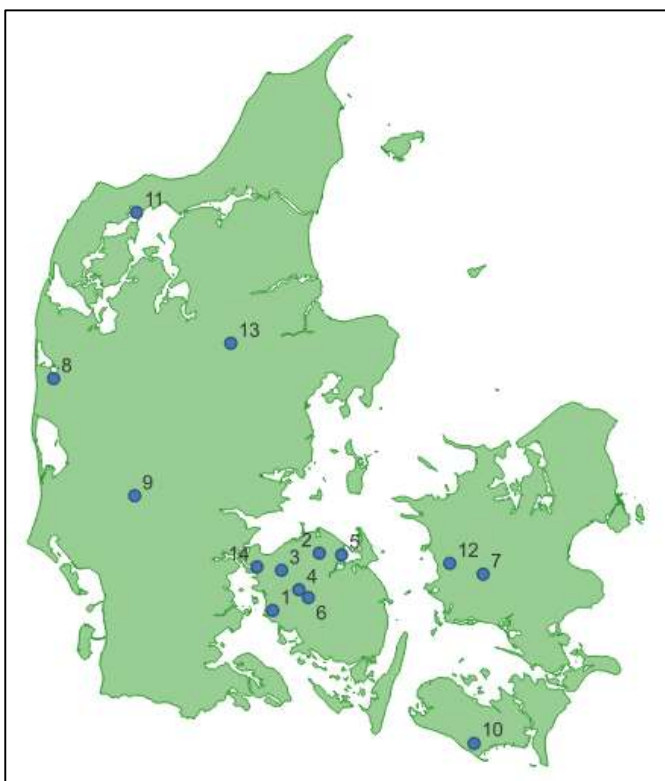

Fig. 2: Oversigtskort over de udvalgte lokalområder i AP2. 1 Melby Ejerlav, 2 Torup Ejerlav, 3 Fjelsted Ejerlav, 4 Pejrupgård Ejerlav, 5 Ølund Ejerlav, 6 Tommerup Ejerlav, 7 Lyng Sogn, 8 Staby Sogn, 9 Grindsted Sogn, 10 Tågerup Sogn, 11 Arup Sogn¹⁷, 12 Havrebjerg Ejerlav¹⁸, 13 Nr. Tulstrup Ejerlav¹⁹ og 14 Viby Ejerlav²⁰.

AP3) Fra rovdrift til fredning – individets rolle og samfundsdebatten

En unik samling af bonde dagbøger fra slutningen af 1700-tallet og fra 1800-tallet²¹ giver mulighed for at undersøge den enkelte bondes overvejelser, da de opgav de gamle dyrkningsformer. Det undersøges også, hvordan meningsdannere og debattører forholdt sig til landskabets forandring i periodens slutning fra 1870-

¹⁶ Møller og Porsmose 1997

¹⁷ Dagbøger: C. Jørgensen (1826-1875) og A. Christensen (1876-1895). Schousboe 1980

¹⁸ Dagbøger: S. Pedersen (1805-1838). Schousboe 1980

¹⁹ Dagbøger: C. Andersen (1786-1797). Schousboe 1980

²⁰ Dagbøger: M. Nielsen (1846-1905). Schousboe 1980

²¹ Schousboe 1980

Formidlingsplan

Projektet har to formidlingsspor:

Forskningsformidling

Projektets resultater publiceres som en fagfællebedømt og rigt illustreret antologi, både som fysisk bog og Open Access online. Den målrettes et bredt publikum, herunder politikere, debattører og fagfolk, der arbejder med Den Grønne Trepert. Antologien vil bestå af ca. 15 bidrag, der repræsenterer projektets tværfaglighed og ambition om at skabe et robust vidensgrundlag. Der udgives også mindst en fælles engelsksproget artikel i et internationalt tidsskrift, der formidler projektets hovedpointer.

Så vidt muligt stilles data fra AP1 og AP2 til fri download via ZENODO.org og på Museum Odenses hjemmeside.

For at få inspiration, viden og nye samarbejdsflader planlægges et internationalt symposium om landskabshistorie i begyndelsen af 2028. Fokus skal være på 1) Metodiske udviklinger i landskabshistorie og 2) Kulturarv og kommunikation af landskabshistorie.

Populærformidling

Den Fynske Landsby afvikler i projektperioden et antal arrangementer, hvor museumsgæsterne møder projektet. Desuden afholdes workshops med elever fra Dalum Landbrugsskole, som introduceres til projektet og selv bidrager med refleksioner over nutidens landskaber samt forestillinger om fremtidens landskaber. Refleksioner og erfaringerne fra disse workshops skal indgå i Den Fynske Landsbys formidling fremadrettet bl.a. i en mindre egenfinansieret udstilling og på sigt i en ny permanent udstilling, som vil blive søgt eksternt finansieret.

Projektets deltagere vil involvere sig i samfundsdebatten igennem kronikker og debatindlæg på forskellige medieplatforme. Det landskabshistoriske felt og *Arven i landskabet* kan og vil bidrage til fremtidens diskussioner.

Litteratur

Burchardt, J. (2024): "From FieldWalking to Phenomenology: A Review of Recent British Landscape Historiography". *The Historical Journal* (2024), 67, 583–609.

Dam, P.; Jakobsen, J. G. G.; Kristiansen, M. S.; Stenak, M.; Sørensen, E. B. (red.) (2025): *Landbohistorisk Tidsskrift 2024. Bæredygtigt landbrug? – et historisk perspektiv*. <https://tidsskrift.dk/landbohist/>.

Dam, P. (2005): "En introduktion til såvel analog som digital brug af Videnskabernes Selskabs kort". *HisKIS Skrift 2003-2005*, 27-35.

Dam, P. (2022): *De danske landbebyggelser i 1680'erne*.

Dam, P. Jakobsen & Jakobsen, J. G. G. (2008): *Historisk-Geografisk Atlas*. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab.

EUROSTAT (2024): *Farms and farmland in the European Union – statistics*.

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics

Fritzbøger, B. (2009): *Det åbne lands kulturhistorie - gennem 300 år*. Biofolia.

Hoskins, W. G. (1955): *The Making of the English Landscape*. Hodder & Stoughton.

Jessen, N.T. (2021): *Jord og landskab. Relationelle landskabsforandringer i det 20. århundrede*. Ph.d.-afhandling, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet.

Levin, G. & Normander, B. (2008): *Arealanvendelse i Danmark siden slutningen af 1800-tallet*. Faglig rapport fra DMU nr. 682.

Lohrum, N. (2025): *Agroecology and System Transitions from Historical, Geographical and Socio-Ecological Perspectives. Bridging the Gap between a Tale of Two Times: Reading the Future Using the Past*. PhD Dissertation. Department of Agroecology, Aarhus University.

Løgstrup, B. (2015): *Bondens frisættelse*. Gads Forlag.

Muir, R. (2004): *Landscape Encyclopaedia: A Reference to the Historic Landscape*. Windgather.

- Odgaard, B. & Rømer, J. R. (red.) (2009): *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldninger til støtteordninger*. Aarhus Universitetsforlag.
- Møller, P. G. & Porsmose, E. (1997): *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Skov- og Naturstyrelsen.
- Møller, P. G.; Ejrnæs, R.; Höll, A.; Krogh, L. & Madsen, J. (2002): *Foranderlige landskaber*. Syddansk Universitetsforlag.
- Møller, P. G. (2021): "Brugen af historiske kort i landskabshistorie og landbrugshistorie". *Geoforum Perspektiv*. Årg. 20. Nr. 38. *Brugen af historiske kort – fag for fag*, 129-144.
- Rømer, J. R. (2004): "Foldudbyttet i Danmark fra 1600-tallet til 1837". *Landbohøvels Tidsskrift* 2004-1, 41-59.
- Schousboe, K. (1980): *Bondedagbøger: kilder til dagliglivets historie*. Ethnologisk Forum.
- Spek, T. (2017): "The Future of the Past: Towards a Better Integration of Cultural Heritage in Landscape Management". *The Science and Practice of Landscape Stewardship*, Cambridge University Press, 148-163.
- Wei, X.; Widgren, M.; Li, B.; Ye, Y.; Fang, X.; Zhang, C. & Chen, T. (2021): "Dataset of 1km cropland cover from 1690 to 1999 in Scandinavia". *Earth System Science Data*, volume 13, issue 6, 3035-3036.